

Ernest Mandel: Myten om marknadssocialismen

[Ur New Left Review 1/169, maj-juni 1988.]

Vi får vara tacksamma mot Alec Nove att han håller sig till debattens väsentligheter och undviker ovidkommande frågor och bisaker.¹ Vår diskussion gäller inte den bästa strategin för att garantera en omedelbar snabb ekonomisk tillväxt och ökande samhällelig jämlikhet i de relativt sett mindre utvecklade länderna. Inte heller riktar den in sig på orsak(erna) bakom att de byråkratiskt ledda ekonomierna i Sovjetunionen och Östeuropa fungerar allt sämre, och nästa steg framåt för dessa länder. Inte heller handlar den om att avgöra hur man ska bryta med kapitalismen i väst, eller att upptäcka någon sorts ”allmänna lagar” som styr övergången mellan kapitalism och socialism. Vår kontrovers kretsar bara kring två frågor: om socialismen som den uppfattades av Marx – det vill säga ett samhälle som styrs av fritt förenade producenter, där varuproduktion (marknadsekonomi), samhällsklasser och staten har vittrat bort – är *möjlig*, och om den är önskvärd – en nödvändig förutsättning för största möjliga frigörelse och självförverkligande för ett maximalt antal människor. Mitt svar är ett bestämt ”ja” på båda frågor. Alec Noves svar är ett bestämt ”nej” på den första frågan, och ett ganska tveksamt ”nej” på den andra. Det betyder inte att de andra frågor vi har hänvisat till är oviktiga eller ointressanta för diskussionen om vilken relativ vikt marknadsmekanismerna ska ha här och nu, i öst och i väst. Det är fullt möjligt att beslutsamma anhängare av en ”marxistisk socialism” som ett samhälle utan varuproduktion kan förorda att marknadsmekanismerna ska utvidgas och inte begränsas under ett visst skede av de postkapitalistiska samhällenas utveckling, som Trotskij gjorde i början av 1930-talet. Vi ska återkomma till denna fråga. Men det är en *annan* fråga än om det är både möjligt och önskvärd med ett samhälle utan varuproduktion. Om vi inte först löser detta problem – det vill säga vilket *mål* de socialistiska strävandena har – så befinner vi oss i den olycksaliga position som Ludvig XVIII:s minister under restaurationen, hertig Richelieu, som inte visste vart han var på väg, men var fullständigt orubblig om att han skulle komma dit.

Marknadsekonomi och ekonomiska svängningar

Nove inleder med att göra ett påstående om lärdomarna från de sovjetiska erfarenheterna. Han skriver: ”Mandel frågar: är det på sin plats att använda bevis som valts ut från erfarenheterna i Sovjet? Ja, det fanns speciellt ryska eller sovjetiska faktorer – underutveckling, ’byråkratiskt vanstyre’. Men det finns lärdomar att göra vad gäller (till exempel) storlek, komplexitet, motsättningar mellan särintressen och allmänintressen, indikatorer för att uppfylla planen, investeringskriterier, priser i teorin och praktiken, drivfjädrar för att arbeta, nackdelar med stordrift inom jordbruket, det inflytande som användarnas behov har på planer och produktion, regionalpolitikens roll, och så vidare. Även om de sovjetiska meriterna vad gäller att hantera dessa och andra frågor (inklusive miljöförgiftning) lämnar mycket övrigt att önska, så vore det dumt att förbise de sovjetiska erfarenheterna bara på grund av man har bestämt sig för att kalla dem ’icke socialistiska’.” (Sid 1-2.)

Ingen kan på allvar hävda att man ska ”förbise” de sovjetiska erfarenheterna på grund av att Sovjetunionen helt uppenbart inte är socialistiskt, det vill säga att utvecklingen inte har lett till ett klasslöst samhälle.² Tvärtom, man ska studera dessa erfarenheter ytterst noga, om inte annat för att undvika de många fallgropar som den byråkratiska vanskötseln har lett in den sovjetiska ekonomin och samhället i. Våra meningsskiljaktigheter med Nove i detta avseende rör framförallt det faktum

1 Alla hänvisningar till Nove gäller Alec Nove, **Marknader och socialism**, på marxistarkiv.se.

2 Frågan om man ska hålla fast vid den klassiska marxistiska (till och med förmarxistiska) definitionen av socialismen som ett klasslöst samhälle utan varuproduktion, eller om man ska anta den ”inskränkta” definitionen som likställer socialismen med privata ägande av produktionsmedlen upphör har diskuterats i vår artikel ”Byråkrati och varuproduktion”, *Quatrième Internationale*, nr 24, april 1987.

att de flesta erfarenheter som han vill dra av de sovjetiska erfarenheterna måste betraktas *inom ramen för* Sovjetunionens relativa underutveckling, isolering och byråkratiska misskötsel.

Problemet är att avgöra i vilken utsträckning den sovjetiska ekonomins brister är ett resultat av "den centrala planeringens principer" i sig själva, och i vilken utsträckning de istället orsakas av underutvecklingen och den byråkratiska diktaturen, som går att undvika under mer mogna förhållanden. För att ge bara ett exempel: i vilken omfattning är de ökända köerna i Sovjetunionen ett resultat av brister som *oundvikligen* orsakas av "central planering", och i vilken utsträckning beror de på det felaktiga beslutet att systematiskt försumma investeringar i transporter, distribution och jordbruk jämfört med investeringar inom industrin, i synnerhet det tunga industrin? Så oproportionerliga investeringar är varken ekonomiskt förnuftiga eller ett automatiskt resultat av en central planering. Tvärtom är de bevis på en omogen, felaktig, ensidig, "oplanerad", osammanhängande, slösaktig byråkratisk vanskötsel. De går att undvika, och kommer att undvikas, med ett *demokratiskt* centraliserat system av arbetarstyre i de mogna industrialiserade länderna, i internationell skala.

Det är inte alls något argument mot att dra lärdomar av konkreta erfarenheter, utifrån någon sorts "socialistisk" (förvisso inte marxistiska!) dogmatism och förutfattade meningar. Tvärtom. Men det är ett argument för att *också* lära av den överväldigande mängd av statistiska data som finns om konsumenternas och producenternas agerande i världens mest utvecklade länder – och inte bara i Sovjetunionen – för att räkna ut möjliga beteendemönster i en socialistisk värld. Vi är faktiskt av åsikten att det är precis tvärtom. Under diskussionen om socialismens "möjligheter" är det anhängarna till marknadsekonomin, inklusive "marknadssocialismens", påstått "eviga" fördelar som uppvisar en envis dogmatism, en allt större blindhet för erfarenhetsmässiga data, och ställer allt mindre betydelsefulla trender (antingen från förr eller i mer underutvecklade ekonomier) mot det som faktiskt har pågått i de utvecklade ekonomierna under de senaste 40-50 åren.

Detta för oss till en annan sak som slår tillbaka i Noves resonemang. Han påstår att "en oreglerad marknad kan ge upphov till omfattande konkurser och massarbetslöshet, som är slösaktiga sätt att upptäcka fel. Det är därför jag (bland andra skäl) hamnar i dispyt med 'Chicago-ideologerna' och de som har smittats av privatiseringssjukan." (Sid 4.) Men varför avfärdar Nove mer än 200 års erfarenheter att försöka "reglera" marknaderna, som inte har lyckats förhindra återkommande ekonomiska kriser, periodisk massarbetslöshet? Varför gömmer han sig bakom den urskuldande formuleringen att "en oreglerad marknad kan[!] ge upphov till... massarbetslöshet" när vi under åtminstone 21 affärscykler sedan 1825 har bevittnat detta fenomen i alla länder i väst med marknadsekonomi, och nu bevittnar det för 22:a gången? Är det logiskt motsägande att starkt betona behovet att dra lärdom av 160 års "verklig" internationell marknadsekonomi i västvärlden?

"Marknadsregleringarnas" begränsningar

Det är givetvis ingen slump att ingen marknadsekonomi har lyckats undvika gisslet med periodiska ekonomiska katastrofer som masskonkurser (ödeläggelse/värdeförsämring av kapital/produktionsutrustning i massiv skala), massarbetslöshet, periodisk försämring av levnadsstandard och ökande moraliskt elände för miljontals människor. Det hänger ihop med det ekonomiska systemets själva natur.

Produktion för marknaden är produktion för *okända* kunder, i *okända* mängder och med okända ekonomiska resultat. Nove vill hävda att detta inte har att göra med skillnaden mellan fördelning av tillgängliga sociala tillgångar *ex ante* [före] och *ex post* [efter] i förhållande till vedertagna samhällsliga behov. Detta påstående förefaller oss minst sagt bisarrt. Är det inte just typiskt för marknaden att varken de producerande eller konsumerande enheterna känner till varandras beslut på förhand, det vill säga *a priori*? Men känner inte den enhet i en bilfabrik som producerar hjulaxlar på förhand till hur många axlar fabriken behöver till det antal bilar som den planerar att producera?

När Adam Smith och andra klassiker påstår att marknadens ”osynliga hand” gör det möjligt för tillgång och efterfrågan att väga upp varandra, så menar de att detta alltid händer *post festum*, det vill säga i efterhand. Om fritt bildade priser inte var signaler till de ”ekonomiska verktygen” att *förändra* sitt beteende, hur skulle de annars vara användbara för de som förespråkar en marknadsekonomi? Men *förändring* av ett beteende innebär att man behöver rätta till *tidigare* beslut (förändra de mängder som tillverkas, anpassa deras kvalitet eller blandningen av produkter, förändra produktionstekniken, ändra förhållandet mellan arbete/fast kapital i produktionsfaktorerna, etc) – det vill säga det innebär en grundläggande *villrådighet* (osäkerhet) om tidigare tagna *beslut*.

Nove förklarar att bilfabrikens *slut*produkt trots allt är en vara som måste säljas på marknaden, och att försäljningen av den är osäker. Helt riktigt. Men långt från att försvaga vår poäng om den grundläggande skillnaden mellan fördelning av resurser *a priori* och *a posteriori*, eller om man så önskar mellan *direkt* och *marknadsbestämd* allokering, så stärks den bara av detta uppenbara faktum. Om bilförsäljningen minskar från 2 miljoner bilar till 1,5 miljoner, så har marknaden tvingat fram en omfördelning av resurser. Men marknaden kan inte tvinga fram produktion av 1 miljon hjulaxlar eller 7 miljoner hjul till 1,5 miljoner bilar. *Inuti* fabriken är *det inte* marknaden som styr, utan tekniska koefficienter. Fördelningen av resurser *här* rör *automatiskt och strikt* från beslutet att tillverka *x* stycken bilar, och varierar *inte* som en funktion av ”försäljningssiffror” eller ”vinster” mellan fabriksavdelningarna. På samhällsnivå i sin helhet styr likaså medvetet fastslagna prioriteringar med allokering på förhand. Osäkerheten leder på ett oundvikligt sätt till svängningar i affärscyklerna. Det *går inte* att minska produktionen eller införa revolutionerande arbetsbesparande produktionstekniker³ utan att orsaka arbetslöshet. Det *går inte* att framkalla plötsliga prissänkningar (minskade vinstmarginaler och profitkvoter) utan att orsaka ett antal konkurser. Alla dessa oundvikliga missförhållanden hos marknaden förvärras betydligt av det privata ägandet och konkurrensen. Det gör det oundvikligt att man *går för långt*. Och det förstärker svängningarnas omfattning.

Inga företag har råd att agera utifrån synvinkeln att maximera det ”allmännas bästa” eller ”samhällelig återbäring”. Under tryck från konkurrensen *tvingas alla att öka* investeringarna ”när det går bra” (det vill säga när marknaden och profiterna verkar växa) och på samma sätt minska investeringarna när en kris har brutit ut, *oavsett* vilka övergripande effekter detta får på ekonomin i sin helhet. Så vi rör oss periodvis från ”för mycket” investeringar (nästan full sysselsättning, överhettning) till ”för lite” investeringar (massarbetslöshet). ”Marknadsregleringar”, det vill säga ingripanden från den offentliga sektorn, kan bara neutralisera dessa svängningar under två omständigheter. Den kan göra det efter att de har ägt rum, och i så fall har man inte undvikit dem utan bara begränsat dem i tiden. Korrigeringen kan bara vara effektiv om de offentliga investeringarna är en mycket stor – och växande – del av de totala investeringarna, och om den offentliga sektorn till stor del är avskärmd från affärscyklens konsekvenser, det vill säga om de huvudsakligen är av icke marknadskaraktär. Det andra alternativet skulle vara att *förhindra* missförhållanden som arbetslöshet att uppträda genom att öka de offentliga investeringarna innan de privata investeringarna börjar minska. Men bortsett från de onaturliga effekterna av ett sådant agerande på ekonomin i sin helhet – om inte de privata investeringarna redan har blivit marginella – så är det omöjligt att exakt förutsäga omfattningen på och när nedgången av de privata investeringarna sker, just därför att det bortser från att det förekommer en verklig osäkerhet.

Så det är helt enkelt omöjligt med en effektiv ”marknadsreglering”: den teoretiska analysen bekräftar de historiska vittnesbörden. Att vilja bevara en marknadsekonomi av betydande storlek och samtidigt undvika massarbetslöshet och talrika konkurser är som att äta kakan och samtidigt sälja

3 För övrigt leder dessa nästan alltid till att produktionen ökar betydligt på medellång och lång sikt, och den måste säljas till en genomsnittlig profitkvot. Därför måste varje fullgod kristeori (om affärscyklerna) ha en dubbel karaktär, som inte bara måste analysera produktionen av värde utan också hur profiterna realiseras, inte bara värdets (arbetsmängdernas) flöde och struktur, utan också den tillgång på pengar (köpkraft) som skapas av detta produktionsflöde och dess klasstruktur, och de proportionella (eller icke proportionella) förhållandena mellan dem.

den.

Samhälleliga prioriteringar och begränsade resurser

Det är speciellt fallet eftersom de totala resurserna alltid är begränsade. Om den offentliga sektorn använder dem eller om de används för att tillfredsställa behov utanför marknaden, så begränsas automatiskt tillgången på dem för produktion till marknaden. Nove skriver själv att ”hälsovård, utbildning, offentliga bostäder, postväsen, kollektivtrafik i städerna, miljöskydd, vattenförsörjning, gatubelysning och -renhållning, parker, etc [bör inte tillhandahållas]... i syfte att tjäna pengar.” (Sid 4.) Om man – vilket man bör – kompletterar denna lista med kultur och information (kommunikationer) och elementära livsmedel och kläder, så täcker man redan mellan 70 och 80% av de civila utgifterna i de flesta industrialiserade länder i världen, och lämnar hursomhelst bara en mycket liten del av ekonomin till marknadsförhållandenas förfogande. Det är vår fasta övertygelse att man av ytterst starka sociala och psykologiska skäl bör ta med elementära livsmedel, kläder, normalt boende åt alla och kulturella produkter i den lista på produkter och tjänster som *borde* distribueras utifrån att tillfredsställa behov med bruksvärden, det vill säga borde avskiljas från penning/marknadsrelationer.

I tusentals år har mänskligheten levt i skuggan av svält, otrygghet, sjukdom, epidemier, naturkatastrofer och oro för att deras grundläggande behov plötsligt inte ska kunna tillfredsställas på ett tillräckligt sätt. Det finns bara två i grunden olika ekonomiska mekanismer för att säkerställa ekonomisk trygghet på lång sikt: antingen genom att med hjälp av individuell tävlan spara ihop stora summor (förmögenheter) av pengar, eller med hjälp av en samhällsstruktur som automatiskt garanterar varje individ att deras grundläggande behov ska tillfredsställas, oberoende av deras enskilda situation och ansträngningar. Den första mekanismen gynnar ett socialt beteende (inklusive sociala värderingar och, om man vill använda den termen, en social *livsuppfattning*) som grundar sig på konkurrens, egoism, aggressioner, en allomfattande förvanskning (korruption) av det sociala livet, ökande utanförskap (alienation), kort sagt allas kamp mot alla. Det gäller inte bara det kapitalistiska samhället, där det uppenbarligen har nått en kulmen. Det gällde också under den förkapitalistiska enkla varuproduktionen. Det är förvisso tillämpligt på den postkapitalistiska delvisa varuproduktionen, som exemplen Sovjetunionen, Östeuropa och Kina bekräftar på ett slående sätt. Det kanske är oundvikligt så länge de materiella förhållandena inte tillåter ett radikalt bortvittrande av marknads- och penningrelationer, men det är förvisso ett socialt gissel som tvingar miljontals människor att genomlida väldiga fysiska och psykologiska umbäranden.⁴ Det leder också till ökande sociala rubbningar och globala faror.

Vid en tidpunkt då apokalypsens fyra ryttare – kärnvapenförintelse, ödeläggelse av ekosystemen och biosfären, svält i tredje världen, massiv utarmning av offren för norra halvklotets ”dubbla samhälle” – flåsar oss i nacken, så har mänskligheten helt enkelt inte råd med det nuvarande utbredda konkurrensbetonade och aggressiva beteendet. En samhällsstruktur som gynnar en helt annan livsuppfattning, samarbete, solidaritet och allmänt tillämpade moralregler, först och främst fullständig avrustning, har blivit en nödvändig förutsättning för mänsklighetens själva överlevnad. Samarbete, det vill säga socialism, eller misär och barbari med en påtaglig risk för faktisk utplåning: sådant är det val som mänskligheten står inför idag. Att tro att man kan gynna ett världsomfattande samarbete som leder till en allmän respekt mot gemensamma moralregler, utan att det existerar grundläggande materiell trygghet och behovstillfredsställelse, är en utopi av värsta sort. Att tro att man kan säkerställa behovstillfredsställelse med hjälp av girighet, satsningar på privat

⁴ *The Sunday Times*, från 28 februari 1988, uppger att biträdande överdomaren i Folkrepubliken Kina, Lin Zhun, sagt att man 1987 ställde 5.200 ”kvinnohandlare” inför rätta – 150% fler än 1986 – men att denna siffra bara utgjorde en liten del av alla som verkade. Så det finns vit slavhandel under ”marknadssocialismen”, och i allt större omfattning! Är det förvånande när genomsnittslönen är 220 kr/månad, men att försäljare av unga flickor från fattiga regioner och befolkningsskikt till prostitution kan få så mycket som 55.000 kr?

tillägnande, allmän konkurrens och tävlan, samtidigt som man gynnar samarbete, solidaritet och respekt mot allmänna etiska regler, är återigen ett fall av att både äta kakan och ha den kvar.

Samma argument om samhällseliga prioriteringar mot marknadsmekanismerna gäller det exempel på privata producentinitiativ som Nove lyfter fram: ”varje medborgare eller grupp av medborgare som på egen risk vill tillhandahålla en vara eller tjänst som de tror att det kan finnas behov av, [ska] i princip... vara fria att göra det, kunna få tillgång till de materiella medel som krävs och erhålla en inkomst (vinst) om de lyckas. Det borde vara en väsentlig del av deras rättigheter och friheter *som producenter*, rättigheter som skulle kränkas om en ’socialistisk polis’ skulle beordras att hindra dem. Om varorna och tjänsterna i fråga tillhandahölls på ett tillfredsställande sätt inom den offentliga sektorn, så skulle möjligheten att göra vinst inte existera.” (Sid 3-4.) Man blir ganska förbluffad över att Nove efter 200 års socialistisk kritik av lönearbetet fortsätter att driva denna liberala (nyliberala) lärosats, och inte lyckas göra den uppenbara kopplingen mellan de olika mekanismer som tillåter ”fri företagsamhet” att fungera på ett tillfredsställande sätt *för vissa*, och dessutom en liten och minskande minoritet.⁵

Den *kapitalistiska* ”fria företagsamhetens” verkliga historia, med hög teknologi och lönearbete, är inte att fler och fler människor får ”tillgång till de materiella medel som krävs”. Tvärtom: den handlar om att fler och fler människor *utestängs* från ”de materiella medel som krävs” för att på egen hand producera sitt levebröd, och först och främst från fri tillgång till jord. ”Fri företagsamhet” med lönearbete för minoritetens bästa upprättades genom att ödelägga ”fri företagsamhet” utan lönearbete för majoritetens bästa. Innan de ekonomiska mekanismerna – det kapitalistiska produktionssättets speciella lagar för att tillägna sig produktionen och omfördela intäkterna – normaliserade reproduktionen av ett omfattande lönearbete, så skedde det med hjälp av våld, krig, erövringar, plundring, stöld, sjöröveri, utbrett förtryck. Ersättandet av *direkt fysiskt våld* med *ekonomiskt tvång* förändrar inte processens orättvisa karaktär, i synnerhet som det ekonomiska tvånget inte kan fungera på ett varaktigt sätt utan att periodvis kompletteras med fysiskt förtryck.

Det som gällde igår kommer också att gälla imorgon. Det går inte att återinföra en verklig arbetsmarknad i stor skala i ett socialiserat, för att inte tala om socialistiskt, samhälle utan ekonomiskt och politiskt tvång mot den stora massan av producenter. Så länge dessa garanteras en tillräcklig genomsnittlig konsumtionsnivå – att alla grundläggande behov är tillfredsställda och att bekvämlighet och kultur når en allt högre nivå – finns det varken medel eller motiv för att ge ”tillgång till de materiella medel som krävs” för *kapitalistiska* ”fria företagare” som verkar med hjälp av lönearbete, till skillnad från *enskilda* företagare som arbetar med sina egna händer.

Det skulle inte behövas någon ”socialistisk polis” för att upprätthålla detta styre. I ett socialistiskt fritt samhälle skulle naturligtvis de samlade sociala institutionerna och värderingarna starkt betinga människor mot att sträva efter att berika sig själva. Men det kraftfullaste skyddet är de fritt förenade producenternas faktiska makt över alla produktionsenheter som tillverkar produktionsmedel, deras beslut *på förhand* att *garantera* en anständig minimilön (konsumtionsnivå) *till alla*. Förmenta kapitalister skulle vara tvungna att erbjuda löner som ligger betydligt över denna garanterade årsinkomst. Det skulle inte finnas många erbjudanden, och det skulle inte finnas många som antar dem. Bara om man förstör denna befrielse från nöd skulle man säkerställa att några få företagare blir fria att ha ett stort antal lönearbetare.

Är detta ”majoritetsdespoti”? Man kan kalla det om man så vill, precis som man kan kalla allt majoritetsstyre ”despotiskt” ur minoritetens synvinkel. Men de ”umbäranden” som skulle påtvingas de förmenta kapitalistiska företagarna vore minst sagt milda i jämförelse med de umbäranden som kapitalismen ålägger arbetslösa och fattiga. Även de skulle åtnjuta en garanterad konsumtionsnivå. De skulle bara bli tvungna att avstå från en del ytterligare lyx. De skulle också få tillgång till alltmer

⁵ Vi vill bara understryka att oberoende producenter och entreprenörer nu är mindre än 10% av den aktiva befolkningen i USA, Storbritannien och Sverige, och mindre än 15% i flera andra länder.

fritid, som de skulle kunna använda till vilka individuella eller gemensamma aktiviteter – inklusive produktion – som de skulle vilja. Eftersom lönearbetets alternativa despotism, med sin nedbrytande och destruktiva logik, påtvingar många fler mycket värre umbäranden, så förefaller ”majoritets-despotin” förvisso vara ett mindre ont under sökandet efter ett rättvist samhälle än ”minoritets-despoti”, inklusive marknadsdespotin.

Pengar, konsumenttillfredsställelse och samhällliga prioriteringar

Nove hävdar att marknadsrelationer bara kan avskaffas för samhällstjänster och några få enhetliga varor som vatten och elektricitet (sid 4). Han struntar i vårt argument att de också kan försvinna för alla varor där elasticiteten hos efterfrågan närmar sig noll eller till och med har blivit negativ. Det faktum att det finns dussintals olika sorters bröd, eller hundratals olika mönster på sockor, innebär inte att det är mindre möjligt att förutsäga den totala konsumtionen av dessa varor i ljuset av tillgängliga statistiska data. Och om de inte längre produceras för att göra vinst utan produktionen grundar sig på konsumenternas val och beställningar – dessutom med öppen och motstridig kvalitetskontroll – så kommer resultatet att bli mycket större konsumenttillfredsställelse och variation än under det nuvarande marknadssystemet. Vi kan ange många skäl till det. Vi kommer att koncentrera oss på några få.

I ett kommersiellt system sväller distributionskostnaderna på ett konstgjort sätt upp på konsumentens bekostnad, genom att olika mellanhänder lägger på sina egna vinstmarginaler, och att reklamkostnaderna – vars effekter mycket ofta är att vilseleda, manipulera och svika allmänheten – också pådyvlas konsumenterna. Nyligen medgav den belgiska branschorganisationen för hotell, restauranger, caféer och barer (HORECA) att av en kopp kaffe som kostar 35 francs (\$1.00) i en bar, så är den verkliga kostnaden för kaffet bara 0,5 franc, det vill säga 1,5%. Om man minskade distributionskostnaderna till utgifterna för materiel och inkomster för de som sysselsätts i denna sektor, så skulle det vara möjligt att utvidga antalet distributionsenheter avsevärt, göra det mycket lättare för enskilda konsumenter att få tillgång till försäljningsställena, och få till stånd större respons mellan konsumenternas önsknings, tillgång och produktvariation än under systemet med vinst, och till mindre kostnad för samhället.

För det andra är det under vinstsystemet inte den genomsnittliga kostnaden utan vinstmarginalen som avgör om en vara tillverkas eller ej. Oförsiktigt nog tar Nove upp frågan om utgivningen av *New Left Review* – det vill säga pressfriheten – som ”kräver att man skaffar fram och använder materiella medel, produktionsmedel som kan ha andra användningsområden.” (Sid 4.) Men om staten idag *på förhand* kan besluta att avsätta 6% av sina tillgångar för tillverkning och skötsel av vapen, eller om samfälligheten i Noves ”marknadssocialism” beslutar att avsätta x eller y % av landets resurser till utbildning, hälsovård, kollektivtransporter, offentliga bostäder, etc, varför ska då fördelningen av resurser till en fri och varierad press lämnas åt marknaden? Varför kan inte samhället *på förhand* besluta att avsätta låt oss säga 0,5% eller 1% eller 1,5% av de tillgängliga resurserna för att säkerställa att det finns tillräckligt med tryckerier, tryckeriarbetare, tidningspapper och tidningsstånd för att ge varje bestämt antal konsumenter de dags-, vecko- och månadstidningar de vill ha – där detta antal är mycket lägre än under nuvarande kommersiella förhållanden, för att möjliggöra mycket större variation (mångfald) hos pressen än vad som är fallet idag? Alternativet är just en ökande *inskränkning* av pressfriheten genom en centraliserad kontroll från antingen storkapitalet, staten eller båda. För några år sedan visade sig marknadssystemets konsekvenser för pressfriheten på ett olycksbådande sätt i Frankrike. En minskning av upplagan med knappt 5% för en av världens största tidningar, *Le Monde*, hotade att beröva mer än en miljon människor den dagliga läsning de föredrog. Var det verkligen det bästa sättet att garantera konsumenternas urval och mångfald?

För det tredje har monopolistiska eller oligopolistiska företag under förhållanden av vinstinriktad marknadsproduktion ofta intresse av att, oavsett konsumenternas preferenser, ersätta produktionen

av en vara med en annan om den andra utlovar att öka vinsten, och till och med om den första varan fortfarande är lönsam. Så konsumenterna kan berövas en önskad vara bara därför att den inte längre tillverkas. Det är vad som redan har börjat hända med övergången från LP-skivor till CD-skivor.

Det är ganska betecknande att varken Nove eller någon annan av ”marknadssocialismens” förespråkare har särskilt mycket att säga om den *oundvikliga* tendensen hos konkurrensen på marknaden att tränga ut de svagaste konkurrenterna, det vill säga att leda till monopol, vilket leder till konkurrens mellan monopolen på en högre nivå, vilket i sin tur leder till ännu större (idag i huvudsak multi-nationella) monopol. Denna koncentration och centralisering av kapitalet har regelmässigt åtföljt marknadsekonomins utveckling sedan före industrikapitalismen, det vill säga under åtminstone 400 år. Kan dessa praktiska erfarenheter av en ”faktiskt existerande marknadsekonomi” bara avfärdas utan vidare?⁶ Det är helt enkelt inte sant att marknadsrelationerna i ett rikare samhälle garanterar överhöghet åt konsumenterna, när de grundläggande elementära behoven väl har tillfredsställts. Raka motsatsen är fallet.

Om och om igen skriver Nove att ”[p]engar utgör... en oundgänglig måttstock för att bedöma... hur starka behoven är.” (Sid 5) Men gör de verkligen det? Även ur individuell synvinkel är detta påstående minst sagt tvivelaktigt. Om man spenderar *extra* inkomst på en dyrare semester istället för på ett piano till ens barn, så är det ett resultat av många faktorer, där produktionskostnaderna för olika varor spelar en ganska avgörande roll.

Om påståendet är tvivelaktigt redan på mikroekonomisk nivå, så är det helt igenom felaktigt ur makroekonomisk synvinkel. Så länge köpkraften – den samlade efterfrågan – delas upp *ojämlikt*, kommer produktionen att gå dit där det finns mer pengar och snabbare profiter, inte där behoven är större. Ingen kan väl på allvar hävda att behovet av en andra bostad är större än bostäder till hemlösa. Ändå byggs det andrahandsbostäder (och lyxvillor) i stor skala, samtidigt som det finns miljontals hemlösa i de rika länderna, för att inte tala om i resten av världen. Och hur är det med de ”stora behoven” av mat bland tredje världens svältande folk, gentemot behovet av en andra TV eller hemdator bland de förmögna medelklasserna i väst? Ändå avsätts betydligt större resurser via marknadsmekanismerna till att tillfredsställa dessa senare behov än de förstnämnda.

Om påståendet är felaktigt i makroekonomiskt avseende så är det ännu mer felaktigt utifrån en makrosocial synvinkel, som förenar *samtliga* sociala kostnader för vissa fördelningsval som marknadskrafterna tvingar fram, och deras konsekvenser för olika *samtidigt existerande behov*, med andra ord ställer frågan om samhällseliga prioriteringar. Här är pengar *inte* någon vettig måttstock – om vi inte godtar den till syvende och sist omänskliga logiken att ”beräkna lönsamhet” i penningstermer, genom att beräkna ”värdet” hos tusentals människors liv och död på grundval av en kapitalisering av deras framtida ”intäkter” (inklusive de barn vars framtida yrken fortfarande är okända!).

Det mest förödande exemplet i detta hänseende är privatbilismen, som i egenskap av transportmedel mellan hemmet och arbetet eller affärer är en källa till ekonomiskt slöseri av enorma proportioner.⁷ Här finns det en bilpark på miljontals bilar med 4 eller 5 platser, men som bara transporterar en eller

6 Tvärt emot alla myter om motsatsen finns det allt fler exempel på monopol på varor som ska täcka grundläggande samhällseliga konsumtionsbehov.

Det har olycksbådande konsekvenser och möjligheter. Professor M F Perutz avslöjade i *The New York Review of Books*, 3 mars 1988, att medan det 1964 fanns 12 företag i USA som tillverkade vacciner, så hade detta antal 1984 minskat till 5. Denna minskning ägde rum samtidigt som utvecklingen inom molekylärbiologi ledde fram till vacciner mot malaria, hepatit B, kolera och andra sjukdomar som påverkar ett mycket stort antal människor i världen, och på samma gång som det finns ett desperat behov av ett vaccin för att stoppa AIDS-epidemin. Denna i det närmaste monopolsituation har gjort det möjligt för de få återstående företagen att öka priset på ett vaccin mot difteri, stelkramp och kikhosta från 16 cent till 10 dollar, en sextiofaldig ökning, med hjälp av diverse olika orsaker som ökande kostnader för rättstvister.

7 Den egna bilen är ett medel för att uppnå självständighet (frihet) på fritiden. Men denna funktion kan fyllas av en bilpark som inte är privatägd utan står till förfogande till de som faktiskt använder dem när de behöver dem. Detta skulle innebära en stor makroekonomisk minskning av de resurser som avsätts för detta ändamål.

två personer var, som inte går mer än 1 till 2 timmar per dag och täpper till våra städer under 8, 9 eller till och med 22 timmar, och gör att trafiken går allt långsammare och till och med stoppar upp helt och hållet, samtidigt som den smutsar ner städerna och landsbygden med ett allt dödligare moln av giftiga avgaser. Dessutom är denna oansvarigt och oprofessionellt framförda vagnpark skyldig till massmord i en omfattning som är jämförbar med stora krig. Under de senaste tre decennierna har i själva verket fler människor dödats och lemlästats av bilar världen över än under hela Första världskriget!⁸

Skulle det inte ur makrosocial synvinkel vara bättre om genomfartsgatorna i alla städer täcktes av en flotta av små bussar som kom, låt oss säga, var tredje minut, och garanterade alla eventuella passagerare en bekväm plats och minskade parkeringsproblemen och nedsmutsningen till 10% av dagens nivåer – i synnerhet om det var elektriska bussar – och sänkte energiutgifterna med samma storleksordning? Och skulle inte ett sådant system för att tillfredsställa behoven gå tvärt emot det så kallade ”förvärvsbegäret” om det var *gratis* för alla medborgare, det vill säga om samhället på förhand bestämde att lägga 2 eller 3% av sina tillgängliga resurser på att garantera denna gratis tjänst till alla? Hur många skulle under dessa omständigheter fortfarande köpa egna bilar och själv *betala* för bensinen? Man skulle inte behöva betala någon ”polis” för att ”förbjuda” sådana inköp. En kostnadsjämförelse skulle göra jobbet för majoriteten av konsumenterna, samtidigt som ett oöverkomligt pris på parkeringsavgifter också skulle bidra.

Även om detta skulle åtföljas av stordriftsnackdelar under produktionen av bussar och bilar, och även om offentligt ägda fabriker skulle vara mikroekonomiskt mindre effektiva än dagens privatägda företag – ett antagande som vi inte alls anser vara bevisat – så skulle de *övergripande* resultaten av denna radikala minskning av det dagliga vansinniga jäktandet fram mot ett nedsmutsande stillastående ändå innebära en enorm besparing av materiella resurser och människoliv. Konsumenttillfredsställelsen – det vill säga behovstillfredsställelsen – skulle öka. Pengar skulle få en absolut motsatt roll mot vad man oftast tillskriver dem: som avskräckningsmedel och inte stimulans. Återigen: med vilken rätt skulle en diktatorisk förespråkare för ”marknadssocialism” *förbjuda* ett samhälle att med majoritetsomröstning besluta om ett sådant gratis, bekvämt och effektivt kollektivtrafiksystem, som till största delen skulle administreras gemensamt, utan att behöva någon som helst hierarkisk byråkrati, eller säkerligen mycket mindre än vad de stora monopolen har idag?

Utque Tertium Datur!*

Nove bestrider att det finns ett genomförbart och önskvärt alternativ till både den byråkratiska centraliseringen och ”marknadssocialismen”, och avvisar ”tertium datur” på basis av att en centraliserad fördelning av resurserna (huvudsakligen de materiella produktionsfaktorerna) är oundviklig i dagens ekonomi: ”Men även väldigt enkla produkter kräver tillförsel av ett stort antal ibland ytterst specifika beståndsdelar, och hur ska man, med hänsyn till de tusentals olika produktionsfaktorer som finns, och utan en hierarkisk maktpyramid, kunna garantera att delegaternas möten resulterar i att produktion och tillförsel hänger ihop – om inte produktionsfaktorerna kan köpas och pyramiden blir onödig? Tyvärr, *tertium non datur*.” Detta är bara att gå tillbaka till ruta ett, som om hela den föregående diskussionen inte alls hade ägt rum.

För det första leder inte marknaden automatiskt till att ”produktion och tillförsel hänger ihop”. Överkapacitet och brist existerar periodvis sida vid sida. Det senare exploderar i en boom, det förstnämnda i bankrutt. De ekonomiska svängningar som under 200 år har varit knutna till den ”faktiskt existerande marknadsekonomin” är bevis på en enorm *brist på sammanhang* mellan ”produktion och tillförsel”.

8 En lysande allmän socialistisk kritik av privatbilismen finns i vår vän Winfried Wolfs stora verk, **Car mania**, London : Pluto Press, 1996.

* ”Hur ett tredje alternativ är möjligt” - öa.

För det andra hänger huvuddelen av de ”tusentals” produktionsfaktorerna inte ihop med pris-svängningar. ”Inköpen” är bara formella, och avgör inte det val som görs. Produktionsfaktorer tillverkas på beställning, i allmänhet helt utan priskonkurrens, och är beroende av tidigare fastslagna tekniska specifikationer. Bara i fall av allvarliga brister (dålig kvalitet, att inte passa leveranstider, uppenbara överpriser) kommer det att bli allvarliga konflikter.

För det tredje är inte en *centraliserad* fördelning av resurser – som förvisso är oundvikligt – inte detsamma som *detaljerad* fördelning, lika lite som decentraliserad fördelning är detsamma som fördelning som resultat av prissvängningar, det vill säga via marknaden. Nove svarar inte på vårt argument att det är fullt möjligt med ett *förenat* självstyre. En *nationell* (eller internationell) kongress av delegater behöver bara besluta demokratiskt hur stor del av BNP som ska avsättas till var och en av de låt oss säga 20 eller 30 viktigaste industriella och sociala branscherna, och välja mellan olika *sammanhängande* varianter på tillförsel och produktion.⁹ Sedan delegerar den en mer detaljerad planering av, låt oss säga, stål- eller läderindustrin eller utbildningen till företrädare från dessa industrier och tjänster som samlas i andra kongresser (inklusive konsumentföreträdare). Dessa delegerar sedan ännu mer detaljerade beslut till regionala, lokala och fabriksråd. *Man varken ignorerar eller döljer en annan efterfrågan på de begränsade resurserna.* Det avgörs *demokratiskt* på olika nivåer. Sådana institutioner frambringar inte några stela hierarkiska strukturer. Detta garanterar uttryckligen producenternas och konsumenternas överhöghet – det vill säga självbestämmande, frihet i ordets verkliga mening – mot både de blinda marknadskrafternas tyranni och arroganta teknokraters och byråkraters tyranni. Nog är detta fullt möjligt?¹⁰ Skulle det leda till överdriven politisering? Kanske. Men politisering i ett fritt samhälle med politisk pluralism, *fri* tillgång till media, ständig offentlighet och *offentlig kontroll*, är definitivt ett mindre ont än ett enormt slöseri som resultat av massarbetslöshet eller byråkratisk vanskötsel.

Alec Noves tro på behovet av en ”marknadssocialism” härrör delvis från tanken att det på något sätt är realistiskt att medborgarna ska kunna bli självstyrande i en komplicerad modern ekonomi. Men socialisternas argument för självstyre förutsätter fler samhälleliga villkor som Nove inte beaktar: en fritt tillgänglig högre utbildning, en radikal förkortning av arbetstiden, spridning av informations-teknologin bland grupper av producenter och konsumenter, omfattande tillgång till kommunikationsmedia. Utan tvivel kommer det fortfarande att uppstå åsikts- och intressekonflikter, men det är därför socialister måste ta ställning för en pluralistisk demokrati.

Frågan blir klarare om vi återgår till den grundläggande definitionen av utsugning som institutionaliserad ojämlikhet. ”Marknadssocialismens” förespråkare medger i allmänhet att marknadsrelationerna kommer att ge upphov till en systematisk ojämlikhet. I Sovjetunionen och Kina finns det i idag faktiskt förkämpar för att upprätta marknader som förkunnar behovet av ojämlikhet, och ofta med ännu mindre förbehåll än Alec Nove. När det kommer till kritan innebär utsugning att många måste jobba långa arbetsdagar för att några få ska kunna konsumera mer och leva bättre. Majoriteten måste luras att gå med på utsugning. Om de gradvis avslöjar bluffen, så måste de tvingas. Om de slutligen gör uppror mot det ”rent ekonomiska” tvånget, så måste de övertalas med tvång som ligger utanför ekonomin. Det är så staten uppstår i utsugningens tjänst. Så vi kan avsluta med en

9 Hur sådana samhälleliga prioriteringar tränger sig på även under kapitalismen visar sig på ett slående sätt i de pågående förberedelserna för den ”fria gemensamma marknaden 1992” för 12 länder i Västeuropa. Det handlar bland annat om att slå fast 300 ”inre marknadsdirektiv” som kommer att styra det dagliga livet och handel för 350 miljoner människor, med så olika företeelser som veterinärkontroller, kosmetika, bekämpningsmedel, lyftkranar, vattenmängder, däckmönsterdjup, lastbilsvikt, leksakssäkerhet, livförsäkringar, bilavgaser, asbestförorening, mobiltelefoner, buller från gräsklippare, försäkringsregleringar, utbildningskvalifikationer, etc, etc.

10 Datoråldern – det vill säga den tredje teknologiska revolutionen – gör arbetarstyret betydligt lättare: ”På en tillverkningsfabrik befinner sig informationen plötsligt i händerna på de som sköter maskinerna, den är inte längre förbehållen folk två eller tre steg högre upp i hierarkin”, sa herr Eberle (Proctor&Gambles tidigare vice ordförande för tillverknigen). ”Arbetsledarna inser inte fullt ut värdet av denna information förrän den hamnar i händerna på arbetarna. Då blir deras motstånd enormt.” (*International Herald Tribune*, 15 februari 1988.)

varning. Vissa uttalar sig för ”marknadssocialismen” på grund av att de är våldsamma motståndare mot byråkratin. Men de är förutbestämda att till sist på nytt uppfinna staten som en förtryckarapparat, åtskild från den stora massan av medborgare. De som tror att det är utopiskt att tro på att varuproduktionen kan vittra bort kommer att bli tvungna att dra slutsatsen att det också är utopiskt att tro att staten kan vittra bort.

Om människans frihet

Här kommer vi tillbaka till debattens kärnpunkt. Det är vår åsikt att det i grund och botten inte handlar om största möjliga ekonomiska effektivitet (går det överhuvudtaget att mäta detta utan en mer exakt definition än den som ekonomer i allmänhet erbjuder?), utan största möjliga mänskliga frihet, eller frigörelse från utifrån kommande påtvingade begränsningar på individen, vare sig dessa är ekonomiska eller politiska eller sociokulturella. Det är en diskussion om självstyret som ett mål för den mänskliga tillvaron.

För oss är det självklart att frihet och självstyre inte kan finnas utan att människans grundläggande behov är tillfredsställda. Inom dessa begreppsramar är ekonomisk effektivitet som ett sätt att säkerställa ett tillfredsställande av dessa grundläggande behov utan skillnad eller diskriminering följaktligen mycket vettigt. Men om det blir ett *ständigt* mål för människans strävanden, som läggs ovanpå alla andra överväganden och motiv, så blir det irrationellt och motverkar alltmer sitt eget syfte.

Så den verkliga diskussionen handlar om just denna fråga: ska målet om största möjliga ekonomiska effektivitet, oavsett individuella och samhälleliga kostnader, fortsätta att vara allenarådande när de grundläggande behoven väl har blivit tillfredsställda, eller ska det underordnas målsättningar som en radikal förkortning av arbetsveckan (arbetstiden under hela det vuxna livet), en radikal begränsning av den samhälleliga arbetsdelningen mellan administratörer och administrerade, en enorm utvidgning av den skapande fritiden, skydd av den naturliga miljön, kamp mot fysiska och psykiska sjukdomar, etc?

De som påstår att allt detta är utopiskt, säger i själva verket att mänskligheten är dömd att underkastas de ”objektiva ekonomiska lagarna” och sociala ojämlikhetens tyranni, oavsett omständigheterna. De tillägger att en vägran att acceptera dessa begränsningar leder till att behoven tillfredsställs på ett oacceptabelt dåligt sätt. Det är inget annat än ett framförande av tron på arvssynden i ny tappning. Knuten till denna fördom är myten om *homo oeconomicus* [den ekonomiska människan], som bara är ett försök att generalisera och utsträcka det beteendemönster som har uppstått relativt nyligen i människan historia inom den konkurrenspräglade borgarklassen (småborgare och storborgare) till hela människans existens. Det finns ingen vetenskaplig grund för sådana påståenden.

Den ”marxistiska socialismen” som både Nove och jag förstår den betyder just det: de fritt förenade producenternas frigörelse från *tvånget* att använda materiella och mänskliga resurser i enlighet med några ”eviga ekonomiska lagar”. Det är ett samhälle där dessa producenter/konsumenter fritt bestämmer sina prioriteringar, samhälleliga såväl som ekonomiska. Om de vill avstå från den andra TV:n i utbyte mot mer fritid eller ett mindre påfrestande och mindre enformigt arbete, så står det dem helt fritt. Ingen ska *föreskriva* dem dessa preferenser, varken marknaden eller experter, och inte heller vetenskapsmän/filosofier, eller karismatiska ledare, eller partier, som alla under historien har visat sig vara allt utom allvetande. Men de ska ha rätt att ta dessa beslut fritt, i ljuset av sin egen medvetenhet och övertygelse. Det är vad människans frihet handlar om. Det är vad den socialistiska planeringen handlar om.

(Översättning från engelska, Göran Källqvist.)